

ACH, ARM ITALIË...

Game of thrones - Italië door de ogen van Dante Alighieri:

Divina Commedia, Purgatorio, canto VI

Alfons Caris – april 2016

Omstreeks het jaar 1300 beschreef Dino Compagni de stedelijke twisten (in Florence) van die dagen. De politieke toestand van de stad, de innerlijke drijfveren der partijen, de karakters der leiders, kortom heel het weefsel van nabije en verwijderde oorzaken en gevolgen zijn hier zó geschilderd, dat de algemene superioriteit van het Florentijnse oordelen en uitbeelden tastbaar aan het licht treedt. En het grootste slachtoffer van die crisisjaren: Dante Alighieri – welk een politicus, gerijpt door de invloed van zijn vaderstad en van zijn ballingschap! Hij heeft zijn hoon om het voortdurend veranderen en experimenteren met de constitutie in bronzen terzinen gegoten, welke spreekwoordelijk zullen blijven, overal waar men desgelijks zal handelen; hij heeft zijn vaderstad toegesproken, weerbarstig en vol heimwee, om het hart van de Florentijnen te doen trillen. Maar zijn gedachten breiden zich uit over Italië en de wereld, en al was dan zijn vurige ijver voor het *imperium*, zoals hij dat opvatte, niet anders dan een dwaling, toch moet men erkennen dat de vage, jeugdige dromen van een nog nauwelijks geboren politieke bespiegeling bij hem van een dichterlijk formaat zijn (...) Zijn ideale keizer is een rechtvaardig, menslievend, slechts van God afhankelijk opperrechter, erfgenaam van de Romeinse wereldheerschappij, welke in overeenstemming was met het recht, met de natuur en met Gods raadslagen.

Citaat uit Burckhardt, de cultuur der Renaissance in Italië

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
De politieke situatie in Italië in de 13 ^e en het begin van de 14 ^e eeuw	4
Het zuiden	4
Het midden en noorden	5
Dante Alighieri	8
Dante's leven in het kort	8
Dante als schrijver en dichter	9
Dante als taalkundige en taalvernieuwer	10
Dante als politicus	12
Dante's verbanning	13
Dante's beklag van Italië: commentaar op Purgatorio, Canto VI	15
Nabeschouwing	21
Literatuurlijst	22

INLEIDING

Dante Alighieri (1265-1321) leefde in een roerige tijd. Italië werd verscheurd door ruzies tussen pausen en keizers, oorlogen tussen de steden en interne twisten binnen de stedelijke gemeenschappen. Met zijn verbanning uit Florence werd hij ook zelf slachtoffer van de chaos, de onenigheid en het geweld tussen allerlei rivaliserende partijen. Dante was niet alleen schrijver, dichter en geleerde, hij was ook politiek geëngageerd. Achteraf kunnen wij die aspecten analytisch onderscheiden, maar voor Dante zelf vielen ze samen. In heel zijn oeuvre klinken dan ook zijn gedachten en ideeën over de politieke situatie van het Italië van zijn tijd door; zo ook in zijn meesterwerk, de *Divina Commedia*. Op een pregnante manier gebeurt dit in het zesde canto van het *Purgatorio*, de Louteringsberg (ofwel Vagevuur).

In dit werkstuk wil ik een deel van dit canto becommentariëren in de context van een beschrijving niet alleen van de politieke omstandigheden in de 13^e en het begin van de 14^e eeuw, maar ook van Dante's opvattingen over de politieke wereldorde. Het eerste deel van het werkstuk behandelt het Italië waarmee Dante zich geconfronteerd zag. In het tweede deel ga ik in op Dante's betekenis als dichter en als 'taalvernieuwer'. Taal was, als communicatiemiddel, voor Dante een wezenlijk onderdeel van zijn missie om de mistoestanden van zijn tijd aan de kaak te stellen. Verder licht ik in dit tweede deel Dante's politiek-filosofische opvattingen toe. Het derde deel wordt gevormd door commentaar op een deel van het geselecteerde canto. Hierbij ben ik uitgegaan van de vertaling van Cialona en Verstegen (uitgave Athenaeum). Tot slot volgt een korte nabeschuiving.

DE POLITIEKE SITUATIE IN ITALIË IN DE 13^E EN HET BEGIN VAN DE 14^E EEUW¹

Als we uitgaan van de situatie rond 1100, dan zien we een Italië dat in drie delen is gespleten:

- de kerkelijke staat, die noord en zuid van elkaar scheidt en een buffer vormt tussen beide delen van het schiereiland;
- het zuiden, dat deels nog beheerst wordt door de Byzantijnen, maar geleidelijk in handen komt van de Noormannen, die eerder al Sicilië op de Arabieren hadden veroverd;
- het midden en noorden, waar zich zelfstandige steden ontwikkelen.

Deze driedeling vormt de opmaat voor de ontwikkelingen die zich in Italië voordoen in de periode tussen het begin van de 12^e en het begin van de 14^e eeuw en die uiteindelijk leiden tot de politieke en maatschappelijke toestand waarmee Dante zich tijdens zijn leven geconfronteerd zag.

Het zuiden

Rond het jaar 1000 hebben de Arabieren Sicilië en Sardinië in handen en vinden we de Byzantijnen, 'erfgenamen' van het Oost-Romeinse Rijk, in het zuiden van Italië. Echter in de loop van de 11^e eeuw dringen de Noormannen (afstammelingen van Scandinaviërs die zich eerder in Normandië gevestigd hadden) steeds meer op en in 1130 komt het hele zuiden van Italië in handen van Rogier II (Ruggero II) 'de Noorman'. In 1190 gaat dit bezit over in handen van keizer Hendrik IV, zoon van keizer Barbarossa. Deze keizers behoorden tot de

¹ Ontleend aan:

- Storia Italiana per stranieri
- Guichonnet
- Inleiding op de Goddelijke Komedie, editie Athenaeum

dynastie van de Hohenstaufen (Italiaans: *svevi*, naar het Duitse Schwaben) en hadden hun machtsbasis in Duitsland. In navolging van hun Frankische voorgangers noemden zij zich keizer van het Heilige Roomse Rijk en pretendeerden daarmee opvolgers te zijn van de keizers van het Romeinse Rijk – zij werden dan ook als zodanig gekroond door de paus. Hendrik IV leefde maar kort, maar onder diens zoon Frederik II (1194-1250) beleefde het zuiden een bloeiperiode. Frederik², geboren in Palermo en bij wijze van spreken meer Italiaan dan Duitser, is een veelzijdig man met een internationale oriëntatie. Hij bouwde kastelen en kathedralen, roept een hoogstaande hofcultuur in het leven en sticht de universiteit van Napels. Maar ook voor hem is de situatie te complex om te beheersen: niet alleen ligt Zuid-Italië te geïsoleerd ten opzichte van Duitsland, maar ook de voortdurende tegenwerking van de paus en de pausgezinde steden in Noord-Italië (waarop hij als keizer formeel ook aanspraak maakt) speelt hem parten, al slaagt hij er bijna in om heel Italië onder zijn gezag te verenigen. In 1266 wordt Frederiks zoon Manfred in de slag bij Benevento gedood en delfen diens troepen het onderspit tegen de pausgezinde troepen onder leiding van Karel van Anjou, die vervolgens het gehele zuiden van Italië 'in leen' krijgt van de paus. Deze veldslag, die het einde van de Hohenstaufen dynastie inluidt, vormt een belangrijke mijlpaal in de voortdurende strijd tussen de Welfse en Ghibellijnse partijen. Daarop zal nog nader worden ingegaan. Met de dood van Frederik II raakt het zuiden van Italië blijvend in handen van buitenlandse overheersers tot aan de Italiaanse eenwording in de 19^e eeuw. Het verliest daardoor de grip op de eigen autonome ontwikkeling en mist ook de aansluiting op de sociale, economische en politieke ontwikkelingen in de rest van het schiereiland.

Het midden en noorden

In het gebied boven de pauselijke staat komen in de 11^e eeuw de steden op, aanvankelijk vooral aan de kust. Al eerder waren in het zuiden de zogenaamde *repubbliche marinare* ontstaan, zoals in Amalfi en Gaeta, maar het zwaartepunt verplaatst zich al gauw meer naar het noorden, waar steden als Pisa en Genua zich voorspoedig ontwikkelen en Venetië reeds als machtigste stad van Europa geldt, een positie die het eeuwenlang weet te handhaven. Later komen ook de steden in het binnenland op. Al deze steden/stadstaten zijn gegrondvest op de gedachte van een vrije vereniging van burgers en beschouwen zich als *liberi comuni*. In het kielzog van de economische groei

Frederik II geldt als een van de meest prominente vorsten van de Middeleeuwen. Door zijn tijdgenoten werd hij 'stupor mundi' genoemd: hij die de wereld versteld doet staan. Met zijn onorthodoxe, verlichte manier van denken was hij zijn tijd ver vooruit – en dat bracht hem als vanzelfsprekend ook in conflict met andere machthebbers. Frederik was een omstreden man en werd bewonderd, vereerd, gevreesd en verketterd. Zijn tegenstanders noemden hem de Antichrist of het Beest uit de Apocalyps en verspreidden, om hem in diskrediet te brengen, de meest gruwelijke geruchten over zijn persoon. Behalve koning en keizer door afkomst was Frederik staatsman, geleerde en wetgever. Een rationele en efficiënte bestuurder, on-eigentijds in zijn verhouding met de islam, geheel in de tolerante traditie van zijn voorouders. Zijn onafhankelijke manier van denken leverde hem driemaal een excommunicatie op. Frederik was een erudiete man, bedreven in de wiskunde en de natuurkunde, had een grote belangstelling voor geschiedenis, architectuur en krijgskunde en was een groot bewonderaar van de klassieke oudheid. Hij schreef, tekende, zong en componeerde, was een fervent en kundig beoefenaar van de valkerij en had een grote talenkennis. Frederiks Wetten van Melfi gelden als de belangrijkste codificatie sinds die van Justinianus. (Ontleend aan: Dijkhuis, 2015)

² Een uitgebreide levensgeschiedenis is te vinden in Dijkhuis

ontwikkelt zich een gegoede stand van burgers, die steeds meer macht overneemt van de traditionele adel.

In de Europese context zijn de Italiaanse *liberi comuni* uniek. Nergens anders vindt men in die periode onafhankelijke steden die zoveel macht en rijkdom weten te verwerven en ook op cultureel en artistiek niveau zo'n hoog niveau bereiken. Maar intussen is de onderlinge rivaliteit tussen de steden enorm en zijn oorlogen aan de orde van de dag. Ook intern zijn er voortdurend twisten. Deze zijn terug te voeren op ideologische geschilpunten, maar ook en vooral op pure strijd om de macht in de stad. Met name het conflict tussen Welfen (pausgezinden) en Ghibellijnen (keizergezinden)³ zorgt voor interne fricties alsook voor spanningen tussen de steden onderling⁴. In principe weerspiegelt de tweedeling Welfen-Ghibellijnen de strijd om de hegemonie tussen paus en keizer (Keizer van het Heilige Roomse Rijk), die al een paar eeuwen aan de gang was sinds de Investituurstrijd (zie kader), maar de partijnamen hielden vaak geen verband meer met de oorspronkelijke politieke stellingname en dienden als dekmantel voor allerlei onderlinge ruzies⁵.

De Investituurstrijd betrof een ruzie tussen de Duitse keizers en de pausen omtrent het recht bisschoppen te benoemen. Het dispuut liep vooral hoog op tussen keizer Hendrik IV en paus Gregorius VII en leidde voor de keizer uiteindelijk tot de vernederende 'Tocht naar Canossa' (1077). Later ontstond er opnieuw onenigheid en zagen keizer en paus zich over en weer geconfronteerd met tegenkoningen en een tegenpaus. In 1122 werden over de positie en de taken van bisschoppen afspraken vastgelegd in het Concordaat van Worms. Echter onder het bewind van keizer Frederik Barbarossa laaide de twist weer op, vooral ook omdat de paus de steden verenigde in de Lombardische Liga steunde in hun opstand tegen de keizer. Tussen pausen en keizers kwam het daarna niet meer goed.

Terwijl de Italiaanse steden zich in principe als onafhankelijk beschouwden ruziën paus en keizer om de wereldlijke macht en zuigen de steden mee in hun controverses. Deze strijd bereikt in de 12^e en 13^e eeuw een aantal hoogtepunten. Frederik Barbarossa (1122-1190) komt tot zes keer toe met een leger naar Italië om daar zijn gezag te vestigen. Hij onderwerpt een groot aantal steden, maakt Milaan met de grond gelijk (1162) en maakt zich op om ook Rome in te nemen, maar ziet zich gedwongen tot een terugtocht. In 1176 wordt hij verslagen door een leger van de Lombardische Liga, een verbond van de Italiaanse steden die onder beschermheerschap van de paus tijdelijk hun onderlinge verdeeldheid opzij hebben gezet. Toch wordt Barbarossa's zoon Hendrik IV in 1184 in Milaan tot koning van Italië uitgeroepen en in 1191 tot keizer gekroond. Diens zoon Frederik II is nog minderjarig als Hendrik in 1197 sterft; in Duitsland laait, met bemoeienis van de paus, de strijd

om de kroon weer op. Intussen heeft de kerk een nieuwe opvatting over het gezag ontwikkeld. Deze theorie betwist het recht van individuen om met en voor elkaar wetten en regels te maken en postuleert het begrip van de pauselijke theocratie, inhoudend dat het gezag van Gods plaatsvervaarders op aarde boven dat van de vorsten staat. Vooral Innocentius III (1198-1216) is een kampioen van deze leerstelling. Nadat Innocentius en diens opvolger Gregorius IX eerst een familie die rivaliseert met de Hohenstaufen de hand boven het hoofd hebben gehouden benoemt Gregorius in 1220 Frederik toch tot keizer.

³ De Hohenstaufen hadden het koningschap van Duitsland en de keizertitel bevochten met de familie der Welfen; de naam Welf verwijst naar dit adellijke geslacht. De Ghibellijnen zijn vernoemd naar het Hohenstauffer kasteel Waiblingen. Zie in dit verband ook https://it.wikipedia.org/wiki/Guelfi_e_ghibellini

⁴ Een overzicht van Welfse en Ghibellijnse steden is te vinden op https://it.wikipedia.org/wiki/Guelfi_e_ghibellini

⁵ Burckhardt (pag. 41) hierover: 'Er bestaan wonderlijke uitspraken over die zogenaamde twee partijen, die al lang niets anders meer waren dan oude, kunstmatig gevoede familieveten in de schaduw van de macht'.

Diezelfde paus echter steunt vervolgens de Italiaanse steden, die hun Liga hernieuwd hebben om zich de keizer van het lijf te houden. Hij weet ook Genua en Venetië aan zijn kant te krijgen en zet de bedelorden (Dominicanen en Franciscanen) in om het volk tegen de keizer op te hitsen. De begrippen Welf en Ghibellijn liggen op ieders lip. Frederik weet in 1239 bij Cortenuova de troepen van de Lombardische Liga te verslaan en lijkt dan op het punt te staan om heel Italië onder zijn gezag te brengen (hij was immers ook koning van Sicilië en Zuid-Italië), maar de blijvende tegenstand van de steden en de paus breekt hem op. Frederik sterft in 1250. Zijn zoon Conrad IV probeert vergeefs de heerschappij over Italië te herstellen. Een andere zoon, Manfred, krijgt na de slag van Montaperti (1260) meer voet aan de grond, onder andere in Florence, dat dan een Ghibellijns bewind krijgt. Voor de paus is dit aanleiding om een mededinger in huis te halen: Karel van Anjou, broer van de Franse koning. Met financiële hulp van de paus en Toscaanse bankiers brengt Karel van Anjou een leger op de been voor een campagne tegen Manfred. Deze wordt in 1266 in de al eerder genoemde slag bij Benevento verslagen en gedood. De laatste Hohenstaufen-telg, de 15-jarige Corradino, weet nog Rome binnen te dringen en de paus op de vlucht te jagen, maar wordt in 1268 in Abruzzo verslagen en uitgeleverd aan Karel van Anjou, die hem ter dood laat brengen.

Karel droomt ervan om heel Italië in zijn macht te krijgen, maar ook hij krijgt al gauw te maken met Ghibellijnen en opstandige steden, en uiteindelijk de paus. Zelfs in zijn Koninkrijk Napels, waar hij als koning een duidelijker formele positie heeft, is het onrustig: in Palermo breekt in 1282 een opstand uit die zich over heel Sicilië verspreidt en waarbij vele Fransen gedood worden. Deze *Vespri Siciliani* (Siciliaanse vespers) worden gevolgd door een opstand van leenheren die de Duitse vorsten trouw zijn gebleven. Peter III, koning van Aragon, die afstamt van Normandische vorsten die vóór de Hohenstaufen Zuid-Italië in bezit hadden en die bovendien getrouwd is met een dochter van Manfred, eist de erfenis van de Hohenstaufen op en grijpt in. Alle Fransen worden van het eiland gejaagd. Karel van Anjou sterft in 1285, het jaar waarin Dante Alighieri in Florence als twintigjarige in het huwelijk treedt.

Om met een enkel ander voorbeeld te illustreren hoeveel onrust en geweld er in deze periode is: in 1284 maken aartsrivalen Genua en Pisa elkaar af in een zeeslag die voor de haven van Pisa wordt uitgevochten. Zelfs Rome is een toneel van onlusten tussen elkaar bestrijdende families en als thuishaven niet veilig voor de paus. Al in 1143 was de stad na een volksoproer al een keer uitgeroepen tot *libero comune*, waarbij een Senaat werd ingesteld, en in 1305, kort na de verbanning van Dante uit Florence, wordt de grond de paus zo heet onder de voeten, dat hij uitwijkt naar Frankrijk. Pas in 1377 wordt Rome weer pauselijke zetel.

De Anjou-periode zal grote gevolgen hebben voor Italië. Enerzijds vormt het optreden van Karel van Anjou de opmaat voor een hele reeks Franse interventies in de komende eeuwen, anderzijds wordt ook de deur opengezet voor Spaanse inmenging, die in de 16^e eeuw een hoogtepunt zal bereiken. De Duitse koningen en keizers die het vacuüm vulden dat was ontstaan na het wegvallen van de Hohenstaufen lieten zich nauwelijks nog zien in Italië, tot verdriet van Dante, die zijn hoop op hen had gesteld als bringers van rust en vrede. In wezen hadden de Duitse keizers de middeleeuwse gedachte van een herstel van de oude Romeinse wereld opgegeven.

In Florence waren, zoals we hierboven gezien hebben, in 1260 de Ghibellijnen aan de macht gekomen. Na de slag bij Campaldino in 1289, een Toscaanse aangelegenheid, werden de rollen omgedraaid en kreeg Florence een Welfs bewind. Alsof de zaken al niet ingewikkeld genoeg waren splitsten de Welfen zich vervolgens, zoals we later zullen zien (pagina 13 en 14), in twee facties: de Witten en de Zwarten.

Ondanks alle oorlogen en twisten weten de steden in Noord- en Midden-Italië, hoe paradoxaal dat ook lijkt, in de 13^e eeuw tot grote bloei te komen. De economie floreert dankzij handel, ambachtelijke nijverheid en financiële diensten. Rijke bankiersfamilies fungeren als geldverschaffers voor alle toonaangevende figuren in Europa. Er worden tal van universiteiten opgericht, in de steden verschijnen de meest schitterende kerken, stadhuizen en palazzi en de schilderkunst vernieuwt zich. De eeuwwisseling is een keerpunt: na 1300, rond de tijd dat Dante begint aan de zwerftocht na zijn verbanning, loopt de economie terug. Vooral Florence en andere Toscaanse steden hebben het zwaar te verduren. Rond 1340 is Florence nagenoeg failliet, onder andere omdat in het buitenland verstrekte leningen niet worden terugbetaald, en de sociale onrust is groot. De pest moet dan nog komen.

DANTE ALIGHIERI

Dante's leven in het kort⁶

Dante Alighieri werd in 1265 in Florence geboren uit een familie die behoorde tot de lagere adel. Op zijn twaalfde huwelijkte zijn vader hem uit aan Gemma Donati. Het stel trouwde in 1285 en kreeg drie zoons en een dochter. Over de opleiding van Dante in diens jonge jaren is niet veel met zekerheid bekend. Waarschijnlijk volgde hij een studie in de grammatica en de retorica en legde hij zich later toe op de filosofie en de letterkunde. Uit die periode dateert zijn vriendschap met de dichter en stadgenoot Guido Cavalcanti en zijn kennismaking met de poëzie van Guido Guinizzelli. In de jaren 1290-1295 hield Dante zich voornamelijk bezig met de studie van de theologie en de filosofie. Naar eigen zeggen las hij toen Boëthius en Cicero en bezocht hij het Franciscaanse studium generale bij de Santa Croce en het Dominicaanse studium aan de Santa Maria Novella, waar hij zich toedeed op de studie van onder andere Aristoteles en kerkgeleerden als Augustinus en Thomas van Aquino.

Dante was een jaar of negen toen hij voor het eerst Beatrice ontmoette, oudste dochter van de bankier Folco Portinari. Voor de jonge Dante gold Beatrice als het summum van schoonheid, gratie en charme. In Dante's werk ontwikkelde Beatrice zich tot diens muze, symbool van onbereikbare liefde. Zij stierf al op jonge leeftijd, in 1290.

Behalve met schrijven en dichten hield Dante zich ook bezig met politiek en bestuur. Dat werd hem noodlottig: in 1302 werd hij door de factie van de Zwarte Welfen, die toen de macht greep in Florence, veroordeeld tot verbanning. Hij zou de stad nooit meer terugzien en schreef een groot deel van zijn oeuvre, waaronder de Goddelijke Komedie, in ballingschap. Dante stierf in 1321 in Ravenna, waar hij begraven ligt. Jaarlijks maken de stadsbesturen van Florence en Ravenna een ceremoniële ruzie over de teruggave van Dante's stoffelijk overschot.

⁶ Ontleend aan: Brouwer

Dante als schrijver en dichter⁷

Over de inspiratiebronnen van Dante's literaire werk is een schat aan literatuur te vinden; daarop wordt in dit werkstuk niet ingegaan. Een kort en niet uitputtend overzicht van zijn oeuvre volgt hieronder; alleen de Divina Commedia wordt iets uitgebreider besproken, terwijl twee andere werken elders aan bod komen.

La Vita Nova (of Nuova): een bundeling van eenendertig vroege gedichten in het Florentijns met autobiografisch commentaar in proza. Een groot deel van dit werk beschrijft Dante's liefde voor Beatrice. De poëzie in *La vita Nova* draagt kenmerken van de Dolce Stil Novo, een literaire stijl (zie kader) die toen gangbaar was en waarvan eerdergenoemde Guinizzelli en Cavalcanti roergangers waren.

Convivio: een onvoltooid wetenschappelijk werk. De titel (Gastmaal) was bedoeld als uitnodiging aan de lezer om te proeven van Dante's geleerde inzichten. Zijn uiteenzettingen omtrent de gedachten van Aristoteles, Thomas van Aquino, Augustinus, de Bijbel en Arabische commentaren zijn inhoudelijk niet zo origineel, maar wel geschreven in rijke taal.

De vulgari eloquentia: Dante's taalkundige verhandeling. Deze wordt besproken in 'Dante als taalkundige en taalvernieuwer' (pagina 10)

De Monarchia, een politieke verhandeling over de relaties tussen kerk en keizerrijk. Hierin ontwikkelde Dante de gedachte dat alleen eenhoofdig gezag onderdanen vrijheid en recht kan verschaffen. Dit boek heeft, omdat Dante's opvattingen (waarover nader op pagina 12) de kerk onwelgevallig waren, eeuwenlang op de index van verboden boeken van het Vaticaan gestaan.

La Divina Commedia: Dante's meesterwerk, waarschijnlijk geschreven tussen 1307 en 1321, dat hem onsterfelijk zal maken. De dichter zelf doopte het werk *Commedia*; het epitheton Divina is door Boccaccio toegevoegd.

Het eerste voorbeeld van een literaire taal of school vinden we niet in het noorden van Italië, maar op Sicilië, aan het hof van Frederik II in Palermo, waar de zogenaamde Provençaalse lyriek van rondtrekkende troubadours in zwang was. In Zuid-Frankrijk werd het Occitaans (langue d'oc) gesproken. In verband met de rol van Frederiks hof in het artistieke leven van die tijd spreekt men ook wel van de Siciliaanse dichtschool. Het intellectuele gezelschap waarmee Frederik zich omringde drukte zich uit in een zogenaamd *siciliano illustre*, een verzorgde vorm van Siciliaans dat doorspekt was met Provençaalse en Latijnse uitdrukkingvormen. Na de dood van Frederiks zoon Manfred in 1266 maakte de dynastie van de Hohenstaufen in Zuid-Italië plaats voor het huis van Anjou en verplaatste het centrum van de literaire activiteiten zich naar Bologna en Toscane, waar zich de Dolce Stil Novo ontwikkelde.

Met de *Commedia* had Dante een driedelig doel voor ogen. Allereerst was het zijn ambitie om een groots epos te schrijven, een veelomvattend werk in dichtvorm, en wel in de volkstaal, opdat het in brede kring begrepen kon worden. Tweede doel was het kiezen van een onderwerp dat het publiek van zijn tijd zou aanspreken. Beschrijvingen van de bovennatuurlijke wereld waren in de middeleeuwse literatuur populair; meestal ging het dan

⁷ Ontleend aan:

- Brouwer
- Inleiding op de Goddelijke Komedie, editie Athenaeum
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Dante_Alighieri

om beschrijvingen van de hel, waarin een bezoeker werd meegenomen op een rondleiding door een gids van gene zijde. En voorbeeld van zo'n werk is het Visioen van Tundal uit 1149. Dante had een grootser ambitie: een drieluik, een reis in drie etappes door Hel, Louteringsberg (Vagevuur) en Hemel. Zijn werk moest ook meer omvatten dan een eenvoudige 'reisbeschrijving': zijn persoonlijke geloofsbeleving en al hetgeen hij wist van filosofie en theologie dienden er een plek in te krijgen, en eveneens de stand van de wetenschap (geografie, natuurkunde, sterrenkunde) van zijn tijd. Daarnaast wilde hij schrijven over zijn geliefde Beatrice, op een manier zoals nooit eerder iemand over een vrouw had geschreven. Dante's derde bedoeling was van politieke aard. De *Commedia* is doordrenkt van de staatkundige opvattingen die hij ook in *De Monarchia* uiteenzette, echter nu gepresenteerd in een vorm waarmee hij een veel grotere groep mensen kon bereiken.

Door zijn ballingschap had Dante een veel wijdere blik voor de wereld gekregen en was hij steeds meer los geraakt van de benepen stadsmentaliteit van Florence. Hij wilde ook zijn medemensen de ogen openen en zag in dat geleerde traktaten geen geschikte middelen waren om de geestelijke en wereldlijke wantoestanden van zijn tijd aan de kaak te stellen. Daarom koos hij bewust voor een allegorisch werk met een rijmschema dat het volk niet vreemd was en een taal, die door iedereen begrepen kon worden.

Het filosofisch-theologisch gedachtengoed waarop Dante zich bij het schrijven van de *Commedia* baseerde is nog sterk doordrongen van de middeleeuws-christelijke begrippen: doel van de studie is niet het ontdekken van nieuwe waarheden, maar het toelichten van de eens en voor altijd geopenbaarde waarheid. Die toelichtingen krijgen vorm in de vele dialogen in het werk, met name de gesprekken die hij voert met Vergilius en Beatrice. De keuze voor Vergilius als leidsman van Dante op de tocht door Hel en Vagevuur is niet toevallig. Immers deze Romeinse dichter had Aeneas bezongen als stichter van het Romeinse Rijk, de (geïdealiseerde) imperiale staatsvorm die naar Dante's oordeel als enige in staat was om de randvoorwaarden voor orde, veiligheid en gerechtigheid te bieden. In de Hemel laat Dante keizer Justinianus in het kort de geschiedenis van het Romeinse Rijk uiteenzetten, daarmee nog eens refererend aan hetgeen hij in *De Monarchia* had uiteengezet: het Romeinse Rijk was gewild door de Goddelijke Voorzienigheid en niet zonder reden vond de geboorte van Christus plaats onder de heerschappij van keizer Augustus.

Dante als taalkundige en taalvernieuwer⁸

Enigszins paradoxaal schreef Dante zijn *De vulgari eloquentia*, een pleidooi voor het gebruik van de gesproken volkstaal (*il volgare*), in het Latijn. Zijn bedoeling was om op die manier de personen in wetenschappelijke kringen te bereiken. In het eerste deel van het werk behandelt hij de oorsprong en de geschiedenis van de spreektaal en classificeert en onderzoekt hij de dialecten van Italië. In het tweede deel wil hij aantonen, dat het *volgare illustre* (dat wil zeggen, de verzorgde spreektaal⁹, te onderscheiden van het 'ordinaire' *volgare*), zich heel goed leent voor het schrijven over verheven onderwerpen. Gold op dat moment vooral nog het klassieke Latijn als de 'grammatica' bij uitstek, voortaan zou volgens

⁸ Ontleend aan:

- Brouwer
- Morgana

⁹ '...Cerchiamo perciò il linguaggio più elegante d'Italia, quello illustre, e per avere sgombro il cammino in questa nostra caccia, eliminando prima dalla selva i cespugli intricati e i rovi' (uit: *De Vulgari Eloquentia*).

Het klassieke Latijn vormt langs de lijn van het vulgaire Latijn de oorsprong van het Italiaans en de andere romaanse talen. Het vulgair Latijn, of *sermo rusticus*, bestond als gesproken taal altijd al naast het klassieke Latijn, dat zich als schrijftaal handhaafde. Natuurlijk had het vulgair Latijn zich in de diverse gebieden in Italië, in wisselwerking met de oorspronkelijke taal van de inheemse bevolking, heel divers ontwikkeld. Echte dialectische verschillen gingen zich steeds sterker aftekenen, toen na de instorting van het West-Romeinse Rijk vreemde volksstammen binnenvielen. De nieuwe talen gingen geleidelijk steeds meer afwijken van het klassieke Latijn, dat ook door steeds minder mensen beheerst werd en vooral nog gebruikt werd binnen de Kerk en binnen officiële ambten. Zo ontstond de behoefte om in het *volgare*, of het neo-Latijn, zoals het middeleeuwse Italiaans genoemd wordt, te kunnen schrijven en voor zo'n schrijftaal nieuwe regels op te stellen. Toen men in de 13^e eeuw bovendien wilde gaan dichten in het *volgare*, deed zich de vraag voor van welk dialect men zich het beste kon bedienen. In *De vulgari eloquentia* beschreef Dante de taalsituatie en na uitvoerig onderzoek naar de dialectische verschillen in diverse taalgebieden in Italië kwam hij tot de conclusie, dat het Toscaans als het mooiste dialect (*lingua sublimis*) beschouwd moest worden. (Ontleend aan: Brouwer)

Dante het *volgare illustre* de nieuwe 'grammatica' moeten zijn en de regels daarvoor zou hij best willen geven. De *uomo politico* in Dante, de man die – zoals we in de volgende paragraaf zullen zien – de neiging heeft om alle heil van een centraal wereldlijk gezag te verwachten weet echter, dat het in het verscheurde Italië lastig is om eenheid in taal te realiseren¹⁰.

Merkwaardig genoeg bleef *De vulgari eloquentia* tot het begin van de 16^e eeuw vrijwel onbekend. Volgens Morgana houdt Dante zich in dit boek niet zozeer bezig met onderzoek naar taal, maar naar poëziestijl, in die zin dat hij zoekt naar een vorm van *volgare* die kan dienen als literair expressiemiddel op hoog niveau; het is een oriënterende, tentatieve studie. Dante erkent de superioriteit van het Latijn, vooral vanwege de stabiliteit en regelmaat van de *grammatica*, maar hij acht het *volgare* veel toegankelijker voor het grote publiek¹¹. Zijn pleidooi voor het *volgare* en de zoektocht naar de 'perfecte' vorm daarvan zijn vooral ingegeven door de diepe wens om de poëzie breed te verspreiden.

Over Dante wordt vaak gezegd, dat hij de grondslag heeft gelegd voor de ontwikkeling van een 'gemeenschappelijke' Italiaanse taal op basis van het Toscaanse of Florentijnse dialect. Dat is echter een sterke versimpeling van de werkelijkheid. De evolutie van het Italiaans is een heel ingewikkeld proces geweest en Dante's theoretisch-taalkundige verhandelingen hebben daar geen belangrijke rol in gespeeld. Wel voelde Dante heel goed aan, dat het succes van het door hem gepropageerde *volgare* sterk zou afhangen van de literaire kwaliteit van de

werken die in die 'taal' geschreven zouden worden. En juist daarin gaf hij het best denkbare voorbeeld met zijn *Commedia*, een meesterwerk dat al heel snel in brede kring een enorm succes had. Dante's grote invloed op de ontwikkeling van het Italiaans was dus vooral het gevolg van de concrete toepassing van het door hem geconstrueerde *volgare* in de *Commedia*. 'Geconstrueerd' moet hier niet verward worden met 'kunstmatig bedacht':

¹⁰ Het 'ideale' *volgare* is volgens Dante niet alleen *illustre*, maar ook *cardinale, regale e curiale*. Per saldo is dit 'quel volgare che appartiene a tutte le città italiane senza apparire proprio di alcuna di esse...' Over *regale* zegt Dante: '... se noi Italiani avessimo una reggia, esso sarebbe la lingua di palazzo... (però) il nostro volgare illustre, mancando la reggia, va peregrinando come straniero e trova ospitalità in umili recoveri' (uit: *De Vulgari Eloquentia*). Dante refereert hier duidelijk naar het ontbreken van een centraal gezag naar Duits voorbeeld.

¹¹ 'La più nobile di queste due lingue (het *volgare* en het Latijn) è il volgare, sia perché fu la prima a essere usata dal genere umano, sia perché tutto il mondo ne fruisce (pur nelle diversità di pronuncia e di vocabolario che la dividono), sia perché ci è naturale, mentre l'altra è piuttosto artificiale' (uit: *De Vulgari Eloquentia*).

Dante's taal is het resultaat van een subtiel creatief proces, waarbij hij letterlijk en figuurlijk alle hem bekende grammaticale, lexicale en fonetische registers opentrok en alle dialectvarianten in overweging nam. Met zijn eigen Florentijns als basis, dat wel.

Dante als politicus¹²

In *De Monarchia*, geschreven rond 1313, heeft Dante zijn politicologische ideeën uiteengezet. De belangrijkste daarvan is zijn opvatting, dat de wereld geregeerd moet worden door twee machten, die van de keizer (op wereldlijk gebied) en die van de paus (op geestelijk gebied). Alleen zo kan er orde heersen in de wereld. Voor de moderne westerse mens is dit een achterhaalde zienswijze, maar het betoog van Dante is filosofisch en logisch goed doordacht, en met enige goede wil kan men er een pleidooi voor scheiding van kerk en staat in lezen.

De Monarchia is onmiskenbaar geschreven ter verdediging van de keizerlijke onafhankelijkheid tegenover de autoriteit van de paus. Dante beschouwde, in het voetspoor van denkers als Thomas van Aquino, Europa als één grote christelijke gemeenschap, die geregeerd werd door twee vanwege God ingestelde autoriteiten, het *sacerdotium* en het *imperium*, beide gegrondvest in de twee grote middeleeuwse instituties, de Kerk en het Keizerrijk. In de interpretatie die Dante gaf van deze grondgedachte – en daarin wijkt hij wel af van veel voorgangers en tijdgenoten – is de keizerlijke macht direct door God geschonken en mitsdien onafhankelijk van de Kerk. Deze rechtstreekse afstamming van de keizerlijke macht van Gods wil gaf de keizer het recht om zich te verdedigen tegen inmenging van de paus in de zaken des keizers, en uiteraard omgekeerd.

Om zijn opvatting valide te maken moest Dante een zeer bijzondere, geprivilegieerde positie toekennen aan het vroegere Romeinse Rijk. Immers de keizers van het Heilige Roomse Rijk, degenen die hun gezag volgens Dante aan God ontleenden, beschouwden zich als erfgenamen van het *imperium romanum* – en wat had het Romeinse keizerrijk met de God der christenen te maken? Welnu, Dante meende dat Gods wil zich manifesteert in de geschiedenis, en dat de Goddelijke Voorzienigheid onmiskenbaar aanwezig was geweest in de manier waarop Rome zijn ultieme macht verwierf. In die voorzienigheid was Rome, en dus ook de opvolger van de Romeinse keizer, bestemd om te heersen over de wereld. De eeuwenoude claim van de pausen, dat met de Schenking van Constantijn (zie kader) het Romeinse Rijk was overgegaan naar de Kerk, bestreed Dante met juridische argumenten, waarvan de belangrijkste was dat de keizer geen rechtsbevoegdheid had om het Rijk in andere handen over te dragen.

Met de Schenking van Constantijn (*Donatio Constantini*) zou keizer Constantijn de Grote (272-337) het wereldlijke oppergezag over het westelijk deel van het Romeinse Rijk hebben overgedragen aan de toenmalige bisschop van Rome, paus Silvester I, en hem bovendien soeverein hebben verklaard boven alle andere priesters. De akte speelde de hele middeleeuwen lang een grote rol in de strijd tussen de paus en de vorsten. Pas in 1440 toonde de Italiaanse humanist Lorenzo Valla aan, dat het om een vervalsing ging, waarschijnlijk daterend uit de 8e of 9e eeuw. Desondanks werd het document nog lange tijd daarna door opeenvolgende pausen gebruikt om hun wereldlijke autoriteit op te eisen.

¹² Ontleend aan:
- Sabine en Thorson
- Brouwer

Het kan niet anders of Dante's politiek-filosofische opvattingen waren beïnvloed door zijn afschuw van de eindeloze conflicten in zijn tijd, die vaak hun oorsprong hadden in de machtsstrijd tussen paus en keizer, en door zijn eigen ballingschap die in wezen ook op die strijd terug te voeren was. Vrede was voor hem alleen denkbaar onder het sterke leiderschap van een keizer in één groot keizerrijk. Dante's 'imperialisme' gaf uitdrukking aan zijn verlangen naar universele vrede en gerechtigheid. Het trieste van dat verlangen was, dat de autoriteit van de Keizer van het Heilige Roomse Rijk, die hij zo hartstochtelijk verdedigde, nooit had bestaan, althans niet in Italië, en dat die zeker in zijn tijd, met de dood van Frederik II, geheel achter de horizon was verdwenen.

Dante's verbanning¹³

Na de slag bij Campaldino (1289) waren de Ghibellijnen in Florence definitief verslagen en hadden de Welfen de politieke macht gegrepen. De oude landadel werd uitgesloten van politieke ambten en de middenklassen gingen deelnemen aan het bestuur. Wie politiek actief wilde zijn diende te zijn ingeschreven bij een gilde (Arte). Dante sloot zich aan bij het gilde van de artsen en apothekers (Arte dei Medici e Speziali), dat ook veel kunstenaars in zijn midden had. Inschrijving bij een gilde was een voorwaarde om toegang te krijgen tot publieke functies. De gilden speelden overigens zelf ook weer een belangrijke rol in de machtsstrijd binnen de steden.

In de Italiaanse steden hadden de gilden, organisaties op corporatieve grondslag, een sterke invloed op elk aspect van het dagelijks leven. In het leven geroepen om de uitoefening van beroepen en ambachten te reguleren ontwikkelden zij zich, zeker in Florence, tot toonaangevende politieke spelers op politiek en economisch gebied. In wezen organiseerden zij de Florentijnse economie en vormden zij de basis waarop de stad zijn macht en rijkdom kon bouwen. Tekenend is, dat de oorspronkelijke naam van het Palazzo Vecchio, Palazzo dei Priori, verwees naar de Priori delle Arti, de hoogste vertegenwoordigers van de gilden.

Statuten van de gilden hadden kracht van wet en de gilden organiseerden ook hun eigen interne rechtspraak. Voor het beslechten van geschillen tussen gilden onderling bestond een Tribunale della Mercanzia. Deze juridische situatie bleef bestaan tot 1770, toen in Florence het hele gildewezen werd vervangen door de Camera di Commercio.

In Florence, maar ook in andere steden, onderscheidde men de Arti Maggiori en de Arti Minori (en later ook de Arti Medie). Tot de Arti Maggiori behoorden onder andere de bankiers (de eerste initiatiefnemers tot gildevorming), advocaten en notarissen, artsen en textielabrikanten. In de Arti Minori waren vooral de ambachtsslieden verenigd¹⁴.

Ontleend aan: Pasquale Ielo, Le arti medievali, Camera di Commercio di Firenze

<http://www.fi.camcom.gov.it/default.asp?page=informazioni&action=read&idinformazione=4464>

De Welfen in Florence splitsten zich na de slag bij Campaldino in twee facties, de Witte en de Zwarte Welfen (zie kader op de volgende pagina). De oorsprong van deze splitsing was een vete tussen twee Florentijnse families (de Zwarten steunden de aristocraat Corso Donati, de Witten de bankier Vieri dei Cherci), maar uiteindelijk was vooral de houding ten

¹³ Ontleend aan:

- Brouwer
- Inleiding op de Goddelijke Komedie, editie Athenaeum
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Dante_Alighieri

¹⁴ Zie ook:

- https://it.wikipedia.org/wiki/Arti_di_Firenze
- https://it.wikipedia.org/wiki/Corporazioni_delle_arti_e_mestieri

opzichte van de bemoeienissen van de kerk het belangrijkste ideologische twistpunt. Dante rekende zichzelf tot de Witte Welfen, de groepering die meer afstand van de paus wilde nemen.

Vanaf 1295 kreeg Dante een steeds belangrijker positie in het politieke leven van Florence. Regelmatig was hij gezant (diplomaat) voor de stad en in 1300 maakte hij als *priore* een tijdlang deel uit van het stadsbestuur. In dat jaar werd Dante samen met twee andere stadbestuurders naar Rome gezonden voor onderhandelingen met paus Bonifatius VIII. Deze had namelijk Karel van Valois (zoon van de Franse koning) te hulp geroepen, zogenaamd om te bemiddelen in de interne Florentijnse strijd tussen de Witten en de Zwarten, maar in werkelijkheid om de positie van de Zwarten te versterken. Terwijl Dante in Rome was kwam het bestuur van de stad, mede door ingrijpen van Karel van Valois, in handen van de Zwarten, die onmiddellijk alle tegenstanders van betekenis aanpakten. Dante werd begin 1302 verbannen en later zelfs vogelvrij verklaard, voor het geval hij zich weer in Florence zou laten zien. De rest van zijn leven leidde Dante een zwervend bestaan en was hij te gast bij verschillende Italiaanse hoven. Het eerste was dat van de Scaligeri in Verona; het laatste dat van de familie Da Polenta in Ravenna, waar Dante stierf na een diplomatieke missie naar Venetië.

WITTE EN ZWARTE WELFEN (GUELFBI BIANCHI E GUELFBI NERI)

De slag bij Benevento in 1266 tussen de Welfse (pauzgezinde) troepen onder leiding van Karel van Anjou en de Ghibellijnse legers onder aanvoering van Manfred, zoon van Frederik II, had belangrijke gevolgen. Niet alleen voor de Duitse Hohenstauffer, die door het verlies van de slag van het toneel verdwenen en het zuiden van Italië moesten afstaan aan het huis van Anjou, maar ook voor de partijen die zich in de Italiaanse steden – en met name de Toscaanse steden – gevormd hadden. In Florence werden de belangrijkste Ghibellijnen gedwongen om de stad te verlaten en kwam het bewind in handen van de Welfen. Later ontstond echter ook onenigheid binnen de Welfse groepering. De Welfen die als Witten door het leven gingen waren voorstander van grotere autonomie ten opzichte van de paus en verzetten zich tegen diens bemoeienis met interne aangelegenheden van de stad. De Zwarten daarentegen, waarin de rijkste families verenigd waren die economische belangen hadden bij de verbintenis met de paus, wilden hem volledige controle over het stadsbestuur toekennen en steunden ook de uitbreiding van het pauselijk gezag over heel Toscane.

De rivaliteit tussen Witten en Zwarten bereikte zijn hoogtepunt tussen het einde van de 13e en het begin van de 14e eeuw, niet alleen in Florence, maar ook in Pistoia en andere Toscaanse steden. Dante's verbanning in 1302 valt midden in deze periode

DANTE'S BEKLAGE VAN ITALIË: COMMENTAAR OP PURGATORIO, CANTO VI¹⁵

In het zesde canto van de Louteringsberg komen Vergilius en Dante enkele schimmen tegen, die op aarde op gewelddadige wijze aan hun einde zijn gekomen. Vervolgens (versregel 73) ontmoeten zij de troubadour Sordello, die net als Vergilius uit de stad Mantova afkomstig is. Wanneer de beide 'stadgenoten' elkaar hebben begroet vaart Dante in een nieuwe donderpreek uit tegen het stuurloze en ontaarde vaderland. Schuldig aan die toestand zijn de lakse keizers van het Heilige Roomse Rijk, die (in de metafoor van Dante) het onhandelbare paard Italië niet hebben weten te beteugelen, maar evenzeer de pausen die uit eigenbelang voortdurend twist zaaien en zich bemoeien met zaken die niet tot het 'Rijk van God' behoren.

(hierna: canto VI vanaf versregel 73)

Hij zei: 'Ik ben Sordello. Is het waar Dat Mantua de wieg was van ons beiden?' Meteen daarop omhelsden zij elkaar.	surse ver' lui del loco ove pria stava, dicendo: 'O Mantoano, io son Sordello, de la tua terra!' e l'un l'altro abbracciava.
--	--

Dante's hierna volgende verkettering van Italië is mogelijk geïnspireerd door Sordello's aanklacht tegen de vorsten in zijn *Lamento in morte di Sire Blacatz*, een klaaglied over de dood van zijn weldoener. De troubadour Sordello had moeten vluchten na avonturen met onder meer de vrouw van graaf Riccardo van Verona, Cunizza, die figureert in het negende canto van De Hemel.

Sordello werd in het begin van de 13^e eeuw geboren, kwam al vroeg terecht aan het hof in Verona en trok vandaar naar Zuid-Frankrijk, waar hij aansluiting zocht bij de troubadours die aan de Franse hoven verkeerden. Hij werd een van de beroemdste Italiaanse dichters die zich bedienden van het Provençaals (zie pagina 9). Sordello kwam in het gevolg van Karel van Anjou weer terug naar Italië, waar hij in 1273 als gevierd man stierf.

Dante waardeerde het werk van Sordello. Het is niet helemaal duidelijk waarom hij de dichter een plek op de Louteringsberg toebedeelt. Misschien – maar dit is een speculatie van mijn kant – vond hij, dat Sordello moest boeten voor diens 'heulen' met Karel van Anjou, die (op verzoek van de paus, maar ook uit eigen berekening) naar Italië trok om de nazaten van keizer Frederik II het land uit te jagen?

Geknecht Italië, o haard van lijden, Schip zonder stuurman nu het noodweer woedt, U hebt geen volk, maar een bordeel te leiden!	Ahi serva Italia, di dolore ostello, nave senza nocchiere in gran tempesta, non donna di province, ma bordello!
---	---

Dante richt zich hier tot het 'geknechte Italië', maar verderop in het canto spreekt hij successievelijk in het bijzonder de paus, de keizer, God en de stad Florence aan. In de opvatting van Dante is Italië niet *serva* vanwege buitenlandse overheersing, maar omdat het object is van de oprispingen en hartstochten van elkaar beconcurrerende partijen. In de universele orde die Dante voor ogen staat, en die belichaamd wordt door het gezag van de keizer (zie pagina 12), zijn mensen vrij als ze alleen van zichzelf afhankelijk zijn en niet van anderen. Diezelfde orde moet het volk ook behoeden voor regimes die alleen het eigenbelang nastreven in plaats van de vrijheid van de mens. De metaforen waarvan Dante

¹⁵ Voor het samenstellen van dit commentaar is mede gebruik gemaakt van de drie edities van de Divina Commedia die in de bibliografie vermeld worden.

zich in het vervolg van het canto bedient (het schip zonder stuurman, het paard zonder ruiters, de verlaten weduwe) hangen samen met Dante's overtuiging, dat de kwalen waaraan Italië lijdt terug te voeren zijn op het gebrek aan *ordine imperiale* en op de anarchie die daarvan het gevolg is.

De verwijzing naar *province*, in de laatste regel, refereert aan een oude eretitel van Italië: *domina provinciarum*. Italië is geen (afhankelijk) 'gewest', maar heerser over de gewesten.

Die ziel, zo edel, heeft met grote spoed, Toen men van Mantua begon te spreken, Zijn medeburger vreugdevol begroet.	Quell'anima gentil fu così presta, sol per lo dolce suon de la sua terra, di fare al cittadin suo quivi festa;
---	--

Nu is het altijd oorlog in die streken. Ook als één wal met gracht de stad omgeeft, Ziet men er moordlust weer de kop opsteken.	E ora in te non stanno senza guerra li vivi tuoi, e l'un l'altro si rode di quei ch'un muro e una fossa serra.
---	--

De verwijzing naar de stad met de ene enkele wal benadrukt Dante's klacht, dat men elkaar zelfs binnen de stedelijke gemeenschap naar het leven staat.

Arm land, hebt u één kust die vrede heeft? Vergeefs ook speurt u in uw binnenlanden Of er één plaats is die in vrede leeft.	Cerca, misera, intorno da le prode le tue marine, e poi ti guarda in seno, s'alcuna parte in te di pace gode.
---	---

Hoewel Justinianus aan uw handen De toom teruggaf, is het zadel vrij; Dat hij u wetten schonk, vergroot uw schande.	Che val perché ti racconciasse il freno Iustiniano se la sella è vota? Sanz'esso fora la vergogna meno.
---	---

Dante vergelijkt Italië hier met een onhandelbaar paard. De wetten van de Oost-Romeinse keizer Justinianus (Codex Justinianus, 529), die bekend staat om zijn pogingen de eenheid in het Romeinse Rijk te herstellen, zouden moeten dienen als het bit of de toom, maar zijn niet effectief, omdat de keizer niet in het zadel zit. Dante zegt dus: waartoe dienen wetten, indien er geen gezag is dat ze toepast en de naleving afdwingt. De 'schande' is des te groter, omdat een keizer (en dat is in Dante's optiek natuurlijk geen toeval) Italië goede wetten heeft nagelaten.

Wee u die vroom behoort te zijn, want gij Had aan de keizer 't zadel wel gelaten, Als u verstaan had wat de Heer u zei!	Ahi gente che dovresti esser devota, e lasciar seder Cesare in la sella, se bene intendi ciò che Dio ti nota,
---	---

Met de 'lieden die vroom zouden moeten zijn' wordt vooral de geestelijke stand bedoeld, meer in het bijzonder de paus als hoofd van de Kerk. Dante geeft hier aan dat zij, en meer in het algemeen de pausgezinden (Welfen) de stem van God niet hebben begrepen: ook God wil een keizer als belichaming van het wereldlijk gezag. Hiermee refereert Dante uitdrukkelijk aan zijn opvatting, dat God heeft voorzien in twee afzonderlijke bestuurlijke machten: de keizer (Cesare) en de paus (zie pagina 12). Door de benaming 'Cesare' te gebruiken zinspeelt Dante ook op de woorden van Christus: geeft aan Caesar wat Caesar toekomt, en aan God wat God toekomt.

Het wilde ros steigert nu buitenmate, Doordat het zich geen sporen geven laat, Sedert uw handen aan de leidsels zaten.	guarda come esta fiera è fatta fella per non esser corretta da li sproni, poi che ponesti mano a la predella.
--	---

De beeldspraak is duidelijk: het paard, lees Italië, is onbestuurbaar. Met 'uw handen' doelt Dante nog steeds op de geestelijke stand. Het verwijt aan de kerk is tweërlei: niet alleen pretendeert zij ten onrechte de wereldlijke macht te mogen uitoefenen, maar tegelijkertijd is zij helemaal niet bij machte om datgene te doen wat is voorbehouden aan de keizer.

O Duitse Albrecht die dit ros verraadt, Zodat nu niemand het meer kan dressereren, Terwijl het zadel u ten dienste staat,	O Alberto tedesco ch'abbandoni costei ch'è fatta indomita e selvaggia, e dovresti inforcar li suoi arcioni,
---	---

Albrecht (of Albert) van Oostenrijk werd in 1298 Rooms koning, maar kwam niet naar Rome om de keizerskroon te ontvangen. Vanwege zijn beslommingen in Duitsland bemoeide hij zich in het geheel niet met Italië en evenmin bekommerde hij zich om de verdediging van de keizerlijke rechten ten opzichte van de Kerk.

Moge de hemel dit niet excuseren: De straf zij duidelijk voor uw geslacht, Zodat uw opvolger ervan zal leren.	giusto giudicio da le stelle caggia sopra 'l tuo sangue, e sia novo e aperto, tal che 'l tuo successor temenza n'aggia!
---	---

De straf, waarvan sprake is in de tweede regel, verwijst waarschijnlijk naar de moord op Albrecht in 1308, maar zou ook betrekking kunnen hebben op de vroegtijdige dood van Albrechts zoon en beoogd troonopvolger Rudolf.

Albrechts opvolger, aangeduid in de volgende regel, is (tenzij Dante het begrip alleen in abstracte zin bedoeld heeft) keizer Hendrik VII van Luxemburg, in wie Dante een tijd lang zijn hoop stelde. Deze Hendrik kwam in 1310 inderdaad met een leger naar Italië, nota bene op verzoek van de paus, maar ondervond daar zoveel tegenstand, ook van diezelfde paus Clemens V, dat hij geen enkel succes wist te boeken. In 1313 stierf hij plotseling in Toscane – en alles bleef zoals het was.

U en uw vader hebben afgewacht, In Duitsland, door inhaligheid gedreven, Toen men des keizers tuin ten onder bracht.	Ch'avete tu e 'l tuo padre sofferto, per cupidigia di costà distretti, che 'l giardin de lo 'mperio sia deserto.
--	--

Met 'u' richt Dante zich wederom tot Albrecht. Diens vader is Rudolf van Habsburg. Deze laatste was (ongekroond) keizer van 1273 tot 1291, maar trok zich niets aan van Italië, omdat hij – net als later zijn zoon – zijn handen vol had aan het veiligstellen van zijn positie in Duitsland.

Om het verwijt van Dante aan zowel Albrecht als Rudolf, maar ook de afwegingen van deze beide laatsten goed te begrijpen, is het goed om in het kort de historie te memoreren.

Frederik II liet bij zijn dood in 1250 minstens 18 kinderen na, van wie de helft een wettelijke status had. Na Frederiks dood was diens zoon Conrad (IV) erfgenaam en voorbestemd om hem op te volgen, echter Conrad stierf in 1254, zonder tot keizer te zijn gekroond.

Vervolgens werd Frederiks zoon Manfred koning van Sicilië, maar deze sneuvelde in 1266 in de al vaker genoemde slag bij Benevento. Konradin, zoon van Conrad IV, probeerde als

laatste telg in 1268 met een veldtocht naar Sicilië het erfgoed van zijn grootvader terug te krijgen. Hij werd verraden, aan Karel van Anjou overgeleverd en onthoofd.

Na het verdwijnen van de Hohenstaufen was er voor wat betreft de aanspraak op de keizertitel zo'n twee decennia lang sprake van een machtsvacuüm (interregnum), waarin uiteindelijk het huis van Habsburg boven kwam drijven. Zowel Rudolf als Albrecht, die beiden nooit officieel de keizertitel ontvingen, hadden hun handen vol aan het consolideren van hun machtspositie en voelden er niets voor om hun vingers te branden aan het politiek instabiele Italië.

Met de 'tuin van de keizer' bedoelt Dante Italië.

Zie Capuletti's en Montecchi's beven, Monaldi's, Filippeschi's. Lakse man! Ze rouwen of ze vrezen voor hun leven.	Vieni a veder Montecchi e Cappelletti, Monaldi e Filippeschi, uom senza cura: color già tristi, e questi con sospetti!
---	--

Waarschijnlijk noemt Dante deze aristocratische geslachten als protagonisten in de eeuwige strijd tussen Welfen en Ghibellijnen.

De Montecchi en de Capuletti waren families uit respectievelijk Verona en Cremona, die het politieke zwaartepunt vormden van de partijstrijd tussen Welfen en Ghibellijnen zoals die in Lombardije woedde. De Monaldi en de Filippeschi waren twee geslachten uit Orvieto, die in hun onderlinge twisten model stonden voor de strijd tussen die twee partijen in Midden-Italië.

Zie, wreedaard, zie de onderdrukking van Uw edelen, de wonden hun geslagen, En Santaflora, dat verbloeden kan!	Vien, crudel, vieni, e vedi la pressura d'i tuoi gentili, e cura lor magagne; e vedrai Santaflor com'è oscura!
--	--

Santaflora (nu: Santa Fiora) is een stadje ten zuiden van de Monte Amiata in Toscane, dat destijds het middelpunt was van een aan de familie Aldobrandeschi toebehorend graafschap, gelegen tussen Siena en Grosseto. In de slag bij Montaperti (1260, zie pagina 7) streed Santaflora aan de kant van het toen nog Ghibellijnse Siena mee tegen de Welfse alliantie waartoe onder andere Florence behoorde. Daarna echter veranderden de verhoudingen tussen Santaflora en Siena radicaal en na de slag bij Tagliacozzo in 1268 (dit is de hierboven en op de pagina's 7 en 18 vermelde slag die Konradin leverde met Karel van Anjou) schoof Siena op naar de Welfse kant. Dit was de opmaat voor langdurige vijandelijkheden tussen Siena en Santaflora. In 1300 versloeg het leger van Santaflora de troepen van Siena en Orvieto in een bloedige veldslag. Het is duidelijk, dat voor Dante ook Santaflora een symbool is van de hopeloze politieke situatie waarin Italië verkeerde.

Zie Rome, om die stad te horen klagen; Verweduwd roept zij eenzaam dag en nacht: 'Mijn keizer, waarom liet u zich verjagen?'	Vieni a veder la tua Roma che piagne vedova sola, e dí e notte chiama: 'Cesare mio, perché non m'accompagne?'
--	---

Rome zonder keizer is als een vereenzaamde, hulpeloze weduwe. Dante verwijst hier naar het begin van de Klaagliederen van Jeremia: 'Hoe zit de stad zo eenzaam die vol volk was, zij is als een weduwe geworden'. Opvallend is dat Dante, die hier nog steeds de keizer aanspreekt, Rome aanduidt als 'jouw Rome'.

Het is goed om te bedenken, dat Rome niet alleen door de keizer 'verlaten' was, maar ook door de paus, kortom door beide autoriteiten die in de visie van Dante hun gezag aan God

ontleenden. Nadat de pauselijke stoel een paar jaar onbezet was gebleven verplaatste Clemens V, een Fransman, in 1305 zijn zetel naar Poitiers en vervolgens naar Avignon. In totaal verbleven acht pausen en tegenpausen in Frankrijk. In de eerste decennia van de 14^e eeuw, in de periode dus waarin Dante zijn *Commedia* schreef, was de toestand in Rome volkomen chaotisch, onder meer door de voortdurende strijd tussen de families Colonna en Orsini. De pauselijke staat werd geregeerd door een groep kardinalen en de Habsburgse keizer Hendrik, zoon van Albrecht, moest in Rome gekroond worden door afgezanten van de paus.

In de laatste regel staat, als uitroep van de stad, letterlijk: 'Mijn keizer, waarom ben je niet bij mij/ met mij?'

Zie hoeveel liefde 't volk heeft opgebracht! Maar wekken wij bij u geen medelijden, Denk aan de schaamte die uw naam straks wacht!	Vieni a veder la gente quanto s'ama! e se nulla di noi pietà ti move, a vergognar ti vien de la tua fama.
--	---

Dante's verzuchting dat er zoveel liefde is opgebracht (tussen de burgers onderling, maar mogelijk ook ten opzichte van de keizer) is uiteraard ironisch bedoeld.

O gij die voor ons aan het kruis moest lijden, O hoogste God, als het is toegestaan, Zeg dan waarom Uw blik ons wenst te mijden.	E se licito m'è, o sommo Giove che fosti in terra per noi crucifisso, son li giusti occhi tuoi rivolti altrove?
--	---

Dante spreekt hier Jupiter aan, de Romeinse oppergod, maar bedoelt de God der christenen. Ook God lijkt zich niet te willen bekommeren om het lot van Italië. Maar wellicht heeft hij een hoger plan, dat wij stervelingen niet kunnen doorgronden:

Of denkt U in Uw diepe wijsheid aan Een plan, om al het kwade uit te bannen, Dat ons begrip wel moet te boven gaan?	O è preparazion che ne l'abisso del tuo consiglio fai per alcun bene in tutto de l'accorger nostro scisso?
---	--

Italië is immers vol tirannen; Tot een Marcellus wordt elke schavuit Die zich voor een partijprogramma laat spannen.	Ché le città d'Italia tutte piene son di tiranni, e un Marcel diventa ogni villan che parteggiando viene.
--	---

Een 'tiran' is volgens Dante elke heerser die de macht uitoefent omwille van de macht zelf, in plaats van deze aan te wenden voor het zekerstellen van de vrijheid van de burger. 'Marcellus' zou kunnen verwijzen naar Marcus Claudius Marcellus, aanhanger van Pompeus en hardnekkig tegenstander van Caesar (de keizer bij uitstek?), maar uit de geschiedschrijving blijkt niet dat deze Marcellus als exemplarische tiran zou kunnen worden beschouwd. Er is ook een Marcus Claudius Marcellus die zich in de tweede eeuw voor Christus zeer verdienstelijk maakte als veldheer. Omdat Dante hier een ironische stijl hanteert doelt hij mogelijk op deze laatste Marcellus, een held: elke sukkel kan de strijd tussen partijen gebruiken als vehikel om een 'held' te worden.

Wees toch voldaan, al weid ik nog zo uit, Florence! Ach, het zal <u>uw volk</u> niet deren, Daar alles op uw vindingrijkheid stuit.	Fiorenza mia, ben puoi esser contenta di questa digression che non ti tocca, mercè del popol tuo che si argomenta.
---	--

Hier begint een sarcastische uitval tegen Florence. Tot driemaal toe (zie onderstreping) wordt 'uw volk' een honend compliment gemaakt, te beginnen met 'uw vindingrijkheid'. De rest van het canto is in zijn geheel gewijd aan Dante's kritiek op (maar in wezen zijn verdriet over) de stad.

Nog houden velen wel het recht in ere, Maar met dat wapen zijn ze niet zo snel; <u>Uw volk</u> weet het veel beter te hanteren.	Molti han giustizia in cuore, e tardi scocca per non venir senza consiglio a l'arco; ma il popol tuo l'ha in sommo de la bocca.
---	---

Met 'velen' worden de inwoners van andere steden bedoeld. De Florentijnen daarentegen praktiseren het recht niet: ze belijden het met de mond.

Bij velen zijn de ambten niet in tel; <u>Uw volk</u> wil er zich gaarne mee bekleden; Ze schreeuwen ongevraagd: 'Dat doe ik wel!'	Molti rifiutan lo comune incarco; ma il popol tuo solcito risponde sanza chiamare, e grida: «l' mi sobbarco!»
---	---

Verheug u dus, want u hebt alle reden! Wat bent u vreedzaam, wijs en welgedaan! Dat is de waarheid, en zelfs onomstreden.	Or ti fa lieta, ché tu hai ben onde: tu ricca, tu con pace, e tu con senno! S'io dico 'l ver, l'effetto nol nasconde.
---	---

Recht was er voor Athener en Spartaan; De burgers konden toen in vrede leven, Al konden zij niet in uw schaduw staan,	Atene e Lacedemona, che fenno l'antiche leggi e furon sí civili, fecero al viver bene un picciol cenno
---	--

Omdat u zo'n fraai weefsel weet te weven Dat elke draad die uit oktober stamt Reeds half november weer is afgeschreven.	verso di te, che fai tanto sottili provedimenti, ch'a mezzo novembre non giugne quel che tu d'ottobre fili.
---	---

Dante bedoelt dat de ene wet nog niet is aangenomen, de ene beslissing nog niet is genomen, of hij wordt de maand daarop herroepen door een andere. De verwijzing naar 'oktober' en 'november' is niet toevallig, maar een toespeling op de machtswisseling in Florence in november 1301, toen de Witte Welfen ten val kwamen met de intocht van Karel van Valois in de stad en de verbanning van Dante werd ingeluid.

Hoe vaak hebt u niet zede, recht en ambt, Zelfs geld, veranderd in recente tijden, Of met nieuw volk het stadsbestuur verlamd!	Quante volte, del tempo che rimembre, legge, moneta, officio e costume hai tu mutato e rinovate membre!
--	---

Als u er uw scherp inzicht aan wilt wijden, Ziet u hoezeer u op een zieke lijkt, Wiens donsbed geen verlichting geeft van lijden,	E se ben ti ricordi e vedi lume, vedrai te somigliante a quella inferma che non può trovar posa in su le piume,
---	---

Die draait en woelt en daar niets mee bereikt.	ma con dar volta suo dolore scherma.
--	--------------------------------------

NABESCHOUWING

De minor, in het kader waarvan dit werkstuk is geschreven, heeft mijn kennis van de Italiaanse geschiedenis aanzienlijk verbreed en verdiept. Buitenlanders associëren 'Italië' en 'geschiedenis' haast als vanzelf met 'Romeinse Oudheid' en 'Renaissance'. Wat ervoor, erna en ertussen ligt is, ook door gebrek aan toegankelijke Nederlandstalige bronnen, niet of nauwelijks bekend. Overigens geldt dit ook voor de eigen vaderlandse geschiedenis: voor de meeste Nederlanders zijn de Middeleeuwen een schemergebied.

Wat betreft de historische periode die in dit werkstuk besproken wordt: die blijkt buitengewoon complex en juist daarom zeer interessant. Bepaalde puzzelstukjes kende ik tot op zekere hoogte wel, maar dankzij de minor en de tijd die ik zelf in dit werkstuk heb geïnvesteerd is mijn begrip sterk toegenomen en ben ik veel beter in staat om verbanden en grote lijnen te zien en verbindingen met voorafgaande en volgende periodes te doorgronden. Waar ik in het bijzonder blij mee ben, is dat ik door het bestuderen van de geschiedenis van Italië veel meer inzicht heb gekregen in de oorzaken van de grote culturele, sociale en economische verschillen tussen het zuiden en het noorden van het land. De verdieping in de periode die in dit werkstuk beschreven wordt heeft daar zeker aan bijgedragen.

Door Dante op te voeren als 'verteller' over zijn tijd ben ik ook over hem en over zijn betekenis naast zijn literaire verdiensten meer te weten gekomen. Dit betreft dan zijn rol als onderzoeker en 'vernieuwer' van taal, maar ook zijn politieke betrokkenheid en de opvattingen en motieven die daaraan ten grondslag lagen. Hierdoor heb ik, in een bredere context, tevens meer inzicht gekregen zowel in de taalkundige situatie in het Italië van de 13^e en 14^e eeuw als in de politiek-theoretische ideeën die toen gangbaar waren en de ideologische basis vormden van de machtsaanspraken van concurrerende partijen.

De meest opmerkelijke ontdekking tijdens de reis door dit werkstuk heeft te maken met het becommentarieerde canto. Dat het niet eenvoudig is om Dante te lezen en vooral ook te begrijpen wist ik natuurlijk wel, en inderdaad: als je dit canto leest zonder over grondige en gedetailleerde achtergrondinformatie te beschikken is er op het eerste gezicht nauwelijks een touw aan vast te knopen. Waar heeft Dante het over, wie spreekt hij aan en waarom, wat is de boodschap? Ik heb nu zelf mogen ervaren hoe een in eerste instantie weinig doorgrondelijke tekst gaat leven, betekenis krijgt, als je inzicht hebt in het ingewikkelde feitencomplex achter die tekst. Een niet alleen bevredigende, maar zeker ook plezierige ervaring!

LITERATUURLIJST

Olga Maria Brouwer, Italiaanse letterkunde
Uitgeverij het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1984

Dante Alighieri, la Divina Commedia
Garzanti, Milano, 1988
Introduzione e commenti di Emilio Pasquini e Antonio Quaglio

Dante Alighieri, de Goddelijke Komedie
Athenaeum-Polak&Van Gennep, Amsterdam, 2001
Vertaling en commentaar: Peter Verstegen en Ike Cialona

Dante Alighieri, de Goddelijke Komedie
Ambo, Amsterdam, 1987
Vertaling en commentaar: Frans van Dooren

Paolo Balboni, Matteo Santipolo, Storia Italiana per stranieri
Guerra Edizioni, Perugia, 2003

Paul Guichonnet, Geschiedenis van Italië
(Vertaling van Histoire de l'Italie; Parijs, Presses Universitaires de France, 1969)
Stichting Rapportage, Doetinchem, 1984

Jacob Burckhardt, De cultuur der Renaissance in Italië
Uitgeverij het Spectrum, Utrecht-Antwerpen, 1986

Gregor Dijkhuis, Stupor Mundi; kroniek van een eigenzinnige keizer
Aspekt, Soesterberg, 2015

George Sabine, Thomas Thorson, A history of political theory
Driden Press, Hinsdale, 1973

Silvia Morgana, Breve storia della lingua italiana
Carocci, Rome, 2009

Pasquale Ielo, Le arti medievali, Camera di Commercio di Firenze
<http://www.fi.camcom.gov.it/default.asp?page=informazioni&action=read&idinformazione=4464>

Diverse Wikipedia-pagina's (zie voetnoten en kaders in de tekst)